

Key words: *Ukrainian Literature, Ukrainian translation, national language, national literature, emergence of nation.*

УДК 821.161.2.09

Левітас Ф.Л.,

*завідувач кафедри методики
суспільно-гуманітарної освіти та виховання
Інституту післядипломної педагогічної освіти
Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор*

ЕЛІТНА ПРОЗА Б. ГРІНЧЕНКА «БРАТ НА БРАТА»
ЯК ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКЕ ДЖЕРЕЛО

У статті йдеться про історико-філософський контекст твору Б. Грінченка «Брат на брата». Авторська розвідка аналізує складні й суперечливі події революції 1905–1907 рр. в Україні. Особлива увага приділяється суголосним процесам і викликам поч. ХХ і поч. ХХІ ст. в українському суспільстві.

Ключові слова: *революція, національно-визвольний рух, національна свідомість.*

Серед елітних прозаїчних творів Б.Д. Грінченка критика визначає одну із останніх праць великого українця — «Брат на брата», яка побачила світ у київський період його життя, а саме 1907 р. Грінченкознавці давно звернули увагу на глибокий історико-філософський контекст твору, що висвітлює період першої російської революції 1905–1907 рр. та її події в Україні. У той же час А. Погрібний, один з найбільш обізнаних у працях Б. Грінченка дослідників, зазначав, що повість «Брат на брата» з різних причин залишається малодослідженою як з точки зору українського літературознавства, так і з боку її філософського осмислення.

За радянських часів твір із зрозумілих причин зазнавав критики з боку різноманітних партійних функціонерів у галузі літератури

начебто за те, що його автор, Борис Грінченко, сповідуючи націоналістичні, вузькокласові позиції, не зрозумів бурхливих соціальних процесів, які відбувались в українському селі. Дійсно, в повісті відсутні традиційні для радянського читача схеми: селянський бунт, розправа над поміщиками, «червоний півень» над панськими маєтками, сутички селян із поліцією і військами... Своїми авторськими сюжетами Б. Грінченко повністю зруйнував стереотипні уявлення про національно-визвольний рух в Україні і тим став небажаним для системи.

У центрі уваги твору — доля сільського вчителя Євгена Петровича Корецького, який багато років разом зі своєю дружиною Наталією віддав сільській громаді, навчаючи дітей. «Дев'ять років вибув він там у школі, — повідомляє нам автор. — Багато його школярів геть таких, що купчаться коло його й там, як одна духовна сім'я. Скільки книг з їми прочитано, скільки розмов було!.. Він з Талею передали їм частину свого власного я, вони мов уже рідні їх зробилися...»

Б. Грінченко часто живить роздуми Євгена Петровича своїми власними думками і сподіваннями: «Звісно, ніщо не зможе знищити зовсім ту національну й політичну свідомість, яку дали вдвох своїм учням, але все ж народ живе в такій страшній темряві, що серед неї легко зблукатися навіть тому, хто, здається, ніби й знає дорогу».

Перша зустріч з Євгеном Петровичем Корецьким відбувається у в'язниці в листопаді 1905 р., де він, заарештований поліцією як «демократ, що хоче школи української» і «контролю за бюрократією», перебуває вже два місяці. З опису Б. Грінченка можна зрозуміти, що це Лук'янівська в'язниця, яку в'язні називали «Дід Лук'ян». Вона завжди мала дурну славу розстрільної тюрми, як в імперські часи Романових, так і в сталінські, постсталінські та навіть перебудовні...

Царським Маніфестом 17 жовтня 1905 р. Корецького звільнено з в'язниці, і схвильований натовп очікує його промову на Думській площі міста. І знову Б. Грінченко вкладає в уста Є. Корецького свої власні роздуми і міркування: «Не вам мушу розказувати, якими свястими ми слезами, якою благородною кров'ю змочимо шлях визволення... І ніколи цих сліз і крові не пролилося стільки, як тепер... Це вперше почули ми слово, що нагадує те, чого ми хочемо. Поки що — це тільки слово, на папері написано, але від нас залежить, щоб

воно стало ділом... І на це ми повинні тепер оддати усю свою силу, весь свій розум, всю свою любов до волі».

Є. Корецький разом із дружиною повертаються в містечко Ладинці, де їх із радістю зустрічають діти, друзі, частина улюблених учнів. Всі в урочистому піднесенні. Але вже наступного дня із Києва приходить страшна звістка — в місті чорносотенці чинять єврейський погром. Подія, яку згадує Б. Грінченко, в цілому відома. *Її історичний контекст*: одразу після виходу царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р. агенти охоронного відділення і чорносотенці почали ширити по місту чутки про те, що євреї готували змову проти царя, а демократи «хочуть віддати юдеям мужицьку землю і оголосити «рівноправ'я нехристів». Поліція і війська Київського гарнізону сприяли погромникам, які вбивали єврейське населення... В той же час героїчний опір погромникам чинила єврейська самооборона, яку підтримали українці: робітники і студенти. За джерелами, членів самооборони було близько 2 тисяч... Серед провладних сил були значні втрати, і погром припинився через кілька днів.

Інтерес Б. Грінченка до єврейської теми був не випадковий, адже вся тогочасна українська демократична громада добивалась широких прав як для українців, так і для поневолених царатом народів. У програмних документах більшості українських політичних партій зазначалась необхідність надання громадянських прав євреям, більшість яких була позбавлена цих прав і знаходилась у «смузі осілості». Загальну думку української демократії висловив М.С. Грушевський, коли на сторінках часопису парламентської громади «Украинский вестник» видав статтю «Конец гетто». Майбутній Президент незалежної України в далекому 1906 р. висловив етнополітичну платформу українських демократів щодо вирішення єврейського питання в оновленій Росії: повне надання єврейському населенню громадянських прав, знищення смуги осілості, допущення євреїв до вільного вибору професій, загальної і спеціальної освіти. Водночас М. Грушевський не мав ілюзій щодо політики самодержавства і вважав звільнення і рівноправ'я народів імперії справою довготривалої боротьби.

Позицію М. Грушевського повністю поділяла парламентська громада України, яку очолював адвокат І. Шраг. Українці — депутати Думи висловили рішучий протест проти політики самодержавства,

а також політичні та економічні вимоги автономії України і своє «гаряче співчуття єврейському народові».

Іншої точки зору дотримувався російський самодержець Микола II («Кривавий»). Маніфест 17 жовтня, підписаний у приватному листуванні імператором, взагалі не містив ніяких послаблень для юдеїв. Свою позицію цар роз'яснював міністру внутрішніх справ П.А. Столипіну: «Петре Аркадійовичу! Повертаю Вам журнал по єврейському питанню не затвердженим. ... Можу сказати, що денно і нічно думав і міркував про нього. Незважаючи на досить переконливі аргументи з приводу рішення по цій справі, внутрішній голос переконливо стверджує, щоб я не брав на себе цього рішення... Да буде так!» На відміну від лицедійської позиції царя-самодержавця монархічне і чорносотенне крило Державної Думи Росії завжди висловлювалось абсолютно зрозуміло: євреям ніяких громадянських прав не надавати. Просамодержавні праві депутати завжди вимагали особливих заходів щодо євреїв — не виключати їх фізичного знищення.

Повернемось в Ладинці, де намагається облаштувати своє життя і сприяти місцевій громаді вчитель Є.П. Корецький. Надії і сподівання на новий час Б. Грінченко передає устами дружини Корецького Наталії: «Невже ж такі справді нічого цього не буде? Цього всього... Цих тюрем... засланив... неволі... мук... шибениць... крові... І люди будуть жити вільно — як люди, не як раби... І як брати... І ніколи воно не вернеться?.. Ніколи?.. Невже ми дожили до цього?» І вчительська родина щиро вірить, що після царського Маніфесту 17 жовтня «буде нове життя... вільне... братерське життя... щасливе...». Але вже наступного дня в Ладинці приходить тривожна звістка: влада за допомогою чорносотенців і провокаторів охоронного відділення готує провокацію в місті, розпускає провокативні чутки серед населення, особливо серед темної, п'яної селянської маси: «Демократи хочуть жидам мужицьку землю віддати».

«Ну, ні, погрому ми їм не попустимо зробити», — стверджує вчитель Євген Корецький. А на застереження, що його просто можуть вбити, заявляє: «Не вб'ють... Я повинен бути тут, щоб спинити їх, умовити, втихомирити... школу зберегти...»

Б. Грінченко знову повертається до жахливої теми погромів. Драматична і болюча тема, яка була йому досить близька як великому українському педагогу і демократу. *Історичний контекст:*

за дорученням Соціал-демократичної робітної партії Анастасія Грінченко виїжджає до Лубен, де революційні осередки росіян, українців і євреїв створили місцеву самооборону — бойові дружини, які мають дати відсіч поліції і чорносотенцям. Спочатку Н. Грінченко мала виконувати тільки функції сестри милосердя, але з часом стала одним із керівників Лубенської самооборони. Настя вела агітацію серед населення, виступала на мітингах і народних сходах, зрештою, стала на чолі загону дружинників. Сучасники з великою шаную згадували час перебування Насті в Лубнах, коли вона разом з усіма долала всі негоди, підбадьорювала тих, хто був слабкий духом, своєю мужністю захоплювала членів самооборони.

Відтак у Бориса Грінченка були свої мотиви звернутися до теми національної самооборони, яка за радянських часів знаходилась серед «білих плям» історичних досліджень. Дружина великого педагога М. Грінченко неодноразово висловлювалась у демократичній пресі проти єврейських погромів, які підбурювало і творило самодержавство. Її розвідки в газеті «Громадська думка» «Про євреїв», «Правда про єврейський погром у Києві», у збірці публікацій Української радикальної партії «Хто народові ворог?» красномовно свідчили про чорносотенний характер царату, його ненависть до народів імперії і національно-визвольних рухів. Академічне видання «Історія України» сповіщає читачеві, що сам Борис Дмитрович обирався до Державної Думи Росії від блоку кадетів і Бунду (Об'єднаної єврейської соціалістичної партії трудящих).

Кульмінацією твору «Брат на брата» є погром, який вчинили в Ладинці чорносотенці і хулігани. Не тільки влада підняла руку на вчителя Євгена Петровича Корецького, але й його вчорашні учні, яких він роками вчив, лікував, допомагав порадами в житті. Зрада власних вихованців — це найбільший біль для справжнього педагога... Хулігани не тільки по-звірячому побили Корецького, але й шукають його, щоб убити. Майстер епізоду Б. Грінченко хвилююче змальовує погромлену школу і житло вчителів. Знищено все, на підлозі валяються книжки, посуд, різне домашнє приладдя, репродукція «Мадонни» Рафаеля, на якій залишилися сліди брудних чобіт, і побита гіпсова статуетка — образ Великого Кобзаря Т.Г. Шевченка, яка скрізь супроводжувала Корецького. А погромники вихваляються один перед одним, що вкрали, а що просто знищили, бо немає в цьому потреби.

З допомогою частини учнів, які засуджують погромників, Корецькому вдається сховатися за містом. Наразі приходить час збирати каміння — підбивати підсумки. Із роздумів Є. Корецького: «...якби він зостався в тюрмі, або навіть його заслано на Сибір, хоч би на каторгу — і тоді б йому було легше, ніж тепер. Коли б він умирав там, і тоді міг би вірити, що над його трупом таки засяє колись сонце волі й щасливого людського життя! А тепер — як він може тепер вірити? Вмерти, тільки вмерти, щоб не знати, не почувати цього». Душевна темрява, неосвіченість, забитість сильніші, ніж те світло і добро, які Корецький ніс своїм учням. Минуло кілька днів. За той невеликий проміжок часу, коли Корецький переховується у своїх знайомих, в Ладинці надходять тривожні звістки — по селах зростає погромна хвиля. Вбивають людей по височайшому повелінню. Хіба в такий час можливо бути бездіяльним? Корецький поступово повертається до життя. Кращим своїм вихованцям він каже: «Держатися купи, ні в якому разі не різнити, а дружно йти тим самим шляхом, що й досі... Не давати себе збити з того шляху нікому — пам'ятаючи, що поки не буде справжньої волі, доти нічого не можна зробити для добра народного... Скрізь ширити такі думки, свідомість... Погромний чад оцей, він мине, як і всякий чад... А як чад розвіється, визволені від його голови знову могтимуть розуміти добре слово...»

І знову навколо Корецького збиралися його учні і слухали його, і вірили у свого переслідуваного вчителя. Після крові, бруду, всіх нещастя, зрад, підлости повість «Брат на брата» все ж таки, за задумом автора, завершується оптимістично. Корецький повертається до активної роботи, їде до Києва, де на нього чекають термінові справи. «І хоч який болючий цей момент, — розмірковує, сидячи в потязі, Є.П. Корецький, — мусять пережити й його, щоб загартуватися до краю...» А поїзд набирає могутньої ходи, пробиваючи темряву...

Майстер епізоду Б. Грінченко дає нам можливість якнайкраще зрозуміти образ Є. Корецького — типового українського інтелігента, патріота і демократа. Продумуючи план втечі з Лук'янівської в'язниці, він відмовляється від вбивства охоронця з допомогою кримінальних злочинців. Він готовий принести в жертву особисту свободу, але людське життя для нього є недоторканим. Адже як сказано

у біблійній заповіді: якщо зв'язався із злочинцем навіть в ім'я доброї справи — і сам став злочинцем.

Досить актуальними, на наш погляд, у повісті виглядають епізодичні зустрічі з російськими більшовиками — членами РСДРП(б), які намагаються перетягти українську людність на свій бік. З позиції українського політика і демократа Б. Грінченко намагається показати читачеві існуючу прірву між більшовиками і українським національно-визвольним рухом, хоча тоді вона ще не була такою окресленою. Твір «Брат на брата» прекрасно кореспондується з уривками вірша «Маніфест», який Борис Грінченко присвятив «царському дарунку»:

Піддані вірнії! До вас
Палаю я любов'ю...
Се для порядку, — не зо зла, —
Я злив столицю кров'ю.
<...>

Дам конституцію зате, —
Не треба буде й раю!
Самодержавія ж основ
Займать не дозволяю!
<...>

Щоб хлібороб мій волю мав, —
На се дивлюсь прихильно,
А панських земель і моїх
Займать йому не вільно.

І щоб уже зреформувать
До краю Русь святую, —
Професорів я розжену,
Просвіту я скасую!

Так сталося, що повість «Брат на брата» була дійсно останньою прозовою працею Б. Грінченка. У самій назві твору відображено глибокий історичний конфлікт, притаманний українському суспільству. Конфлікт, який, як твердить давня і новітня історія, не раз

руйнував незалежну Українську державу і на сотні років відкидав її народ від світової цивілізації. Так було за часів усобиць Київської Русі, трагічної Руїни другої половини XVII ст., буремних років української національної революції 1917–1921 рр. Демаркаційні лінії між минулим і сучасним України виявились досить прозорими. Це показали непрості виклики, що постали перед нашою державою і на початку XXI ст. Грінченкові студії початку XX ст., безумовно, сприймаються в теперішній Україні і за її межами, часто вони суголосні творам сучасних прозаїків. Так, відома британська письменниця українського походження А. Шевченко визначила три найважливіші критерії для історичного порозуміння сучасного українського суспільства:

- 1) потрібно йти вперед, не озиратися, постійно не згадувати, хто що зробив у минулому;
- 2) паралельно потрібно робити реформи і задовольняти базові потреби людей;
- 3) потрібно навчитися виховувати культуру діалогу та прийняття точки зору інших людей, бути толерантними, приймати інших, уміти слухати.

Твір Б. Грінченка «Брат на брата» побачив світ майже 100 років тому, але аж ніяк не втратив своєї актуальності. Зміст твору не тільки закликає до миру, злагоди, культури, освіти, які стануть на заваді протиборству, а якнайкраще передає час надій і сподівань тієї епохи.

В статье рассматривается историко-философский контекст произведения Б. Гринченко «Брат на брата». В авторском исследовании анализируются сложные, противоречивые события революции 1905–1907 гг. в Украине. Особое внимание уделяется схожим процессам и вызовам начала XX и начала XXI в. в украинском обществе.

Ключевые слова: революция, национально-освободительное движение, национальное сознание.

The article examines historical and philosophical context of B. Grinchenko's novel "Brother against Brother". The author's research analyzes complicated, controversial

events of the revolution of 1905–1907 in Ukraine. A great attention is paid to similar processes and challenges of early XX and XXI centuries in Ukrainian society.

Key words: *revolution, National Liberation Movement, national consciousness.*

УДК 94(477)(092)

Єсипенко Д.О.,

*науковий співробітник Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України,
кандидат філологічних наук*

ГРІНЧЕНКО ПРО ШЕВЧЕНКА:
ДО ІСТОРІЇ АВТОРСЬКОГО ОПРАЦЮВАННЯ
І ПЕРШОЇ ПУБЛІКАЦІЇ
ОДНІЄЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ РОЗВІДКИ

У статті «Шевченків „Кобзарь” на селі» Борис Грінченко з'ясовує уподобання та особливості сприйняття сільською аудиторією художніх текстів українських і зарубіжних авторів. Вивчення автографу статті дає можливість простежити опрацювання тексту перед його публікацією. Уперше стаття з'явилася друком 1906 р. на сторінках київського місячника «Нова громада», активним дописувачем та фактичним редактором якого певний час був Грінченко. Зіставлення рукописного та друкованого варіантів текстів виявляє їх фактичну тотожність.

Ключові слова: *«Нова громада», Сергій Єфремов, Володимир Леонтович, Марія Грінченко, авторська правка, варіант тексту, основний текст.*

Участь Бориса Грінченка в організації та наповненні київського місячника «Нова громада» досі не була предметом спеціального розгляду. Потрібна для цього джерельна база — як друковані, так і досі не опубліковані матеріали різного характеру